

УДК 94 (477.41) «1833 / 1885»

Г. С. Антипенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ФОРМУВАННЯ СВИТОГЛЯДУ О. Ф. КІСТЯКІВСЬКОГО

Розглянуто чинники формування світогляду О. Ф. Кістяківського. Показано роль сімейного оточення, вплив студентської молоді та відомих громадських діячів другої половини XIX ст. на становлення світоглядних орієнтирів відомого професора.

Ключові слова: світогляд О. Ф. Кістяківського, сімейне оточення, Чернівецька духовна семінарія, університет св. Володимира, лібералізм.

Рассмотрены факторы формирования мировоззрения А. Ф. Кистяковского. Показана роль семейного окружения, влияние студенческой молодежи и известных общественных деятелей второй половины XIX в. на становление мировоззренческих ориентиров известного профессора.

Ключевые слова: мировоззрение А. Ф. Кистяковского, семейное окружение, Черниговская духовная семинария, университет св. Владимира, либерализм.

Factors of formation A. F. Kistiakovskogo's outlook are considered. It is shown a role of a family environment, influence of student's youth and known public figures of second half XIX of century on formation of outlook of the professor.

Key words: A. F. Kistiakovskogo's outlook, a family environment, the Chernigov theological seminary, St. Vladimir's university, liberalism.

Досліджуючи громадську та культурно-наукову діяльність будь-якої постаті, завжди треба враховувати її світоглядні позиції. Саме світосприйняття відіграє велику роль у виборі напрямку і форм реалізації громадської та культурно-наукової діяльності. На формування поглядів впливає багато життєвих чинників. На думку автора, переконання людини починають формуватися з народження, і неабияке значення на цьому етапі відіграє саме сімейне оточення, любов рідних і близьких. Дитина дивиться і сприймає світ «крізь очі своїх батьків», переймає їх звички, поведінку, риси характеру, сімейні цінності й традиції. Першою школою для дитини є школа батьків, яка закладає «грунт» майбутніх індивідуальних поглядів їх дитини. Отже, автор вважає доречним почати розгляд формування світогляду О. Ф. Кістяківського, починаючи з раннього його дитинства.

Олександр Федорович Кістяківський (1833–1885) – відомий науковець та громадський діяч другої половини XIX ст. – народився в селі Городищі Сосницького повіту Чернігівської губернії (тепер

Менський район Чернігівської обл.) у сім'ї сільського священика Федора Омеляновича Кістяківського, у родині, яка ще не забула, що таке кріпацтво.

Дід Олександра Федоровича, Омелян Васильович Кістяківський, був кріпаком графа Іллі Безбородька, працював управителем панського маєтку в містечку Стольному Сосницького повіту (нині село Менського району). Граф Ілля Безбородько в 1808 р. надав вільну для кількох письменних кріпаків, серед яких також був Омелян Васильович. Проте через два роки Омелян Васильович помер, і це ускладнило становище родини, дружина залишилася сама з дворічним сином Федором [12, 18]. Однак мати з великими зусиллями змогла підготувати сина до Чернігівського духовного повітового училища. У 1821 р. Федір закінчив Чернігівську духовну семінарію та за наполяганням своєї матері одружився з дочкою священика із сусіднього села Городище Яриною Єсманською. Федір Кістяківський прийняв духовний сан і став сільським священиком місцевої Миколаївської церкви. Від шлюбу Ф. Кістяківського з Я. Єсманською 14 березня 1833 р. народився Олександр Федорович. Він третя дитина і старший син після сестри Меланії та брата Михайла, який у ранньому віці помер. У Олександра були й молодші брати – Федір, Василь та Павло. «Бог нас благословив народженням сина, названого Олександром, благодатний для нас. З самого малолітства він нас тішив своїм тихим і добрим нравом», – згадував батько Олександра про народження сина [3, с. 110].

Федір Кістяківський окрім приходу займався сільським господарством. Їх сім'я мала поля, які сама обробляла, тримала достатньо коней та рогатої худоби. Заняття господарством приносило родині Кістяківських статок, що давав можливість для утримання сім'ї [4, с. 246]. Доходів вистачало лише на їжу та одягу, а от на додаткові книжки для більш ширшого та кращого навчання своїх дітей завжди бракувало. Згадуючи своє дитинство, Олександр писав: «Крім підручників, я до 16 років в очі не бачив яких-небудь книг для читання. Дитинство моє пройшло в сільському оточенні у колі сільських хлопчаків» [11, с. 402]. Окрім цього Кістяківський згадував, як він радів новим покупкам: «Я в дитинстві нові чоботи завжди ховав на перший раз у серветку і в шафу, будучи неймовірно радим» [10, с. 504].

Як бачимо, генетичне коріння Олександра Федоровича сягало в сім'ї священників, які жили і працювали поруч із простим народом. Свої ази грамоти й Закону Божому малий Олександр отримав у сільській школі, яку заснував його батько для сільських дітей. У школі батька діти вивчали церковну граматику, часослов, псалтир, письмо на табличках, а потім на папері.

Велику роль у формуванні світогляду О. Ф. Кістяківського відіграв саме його батько, який був високоморальною людиною, зі стій-

кими позиціями. Особливо важливу роль на синів мали проповіді батька – настанови у рамках релігійного світосприйняття. З малих років Олександр жив за Законом Божим, з Любов'ю до ближнього. Федір Кістяківський, будучи людиною освіченою, любив читати історичну літературу, адже саме історія дає значну про минуле і допомагає пізнати теперішнє. Любов до історичної книжки Федір Кістяківський передав своєму синові Олександру, який упродовж всього свого життя вважав історію наукою, без якої не можна обійтися при юридичних дослідженнях [11, с. 30].

Після закінчення батьківської школи Олександра віддали відразу в другий клас до Чернігівського повітового училища в 1841 р. Про навчання О. Ф. Кістяківського в духовному училищі збереглися відомості в записках його батька. З цього джерела дізнаємося, що жив Олександр разом із сином Синявського священника Олександра Волковича на квартирі якогось Мелейши, а наглядав за ним односельчанин, син дячка, що навчався у старших класах. Та, на жаль, не маємо відомостей про стосунки Олександра Федоровича зі своїм інспектором, вплив інспектора на формування його світогляду.

У спогадах батька О. Ф. Кістяківського залишилися враження від навчання його дітей: «Навчання йшло добре, і я з матір'ю раділи. Мати не оминала нагоди, щоб відправити домашніх гостинців, а я злот чи двохгривенний» [4, с. 255]. Федір Кістяківський також пригадував про рівень навчання в училищі і скаржився на застарілі методи ведення занять. Без сумніву, якщо дитина прагнула навчатися, тоді вона ще щось і розуміла, а інші проходили класи або на сріблястих колесах, або за протекцією. До речі, так інколи закінчували й курси семінарії. Дуже часто учнів могли вигнати з училища без видимих причин, лише за примхою наглядача, інспектора чи вчителя. Це зачіпало навіть найбільш старанних вихованців, з яких потім чимало вступали в Ніжинський ліцей і виходили зразковими учнями [4, с. 256]. Хоча навчання у духовному училищі було застарілим, проте давало основні знання й відкривало дорогу учням до духовної семінарії, а потім і до академії.

У 1847 р. Олександр став уже учнем семінарії, а протягом останніх чотирьох років навчання сам себе утримував, будучи репетитором молодших учнів. Лише найкращі та благонадійні учні могли отримати право навчання молодших; вони наймали квартиру для проживання й навчання вихованців. Таких репетиторів називали інспекторами, які за свою роботу отримували як гроші, так і продукти. Олександр Федорович інспектором був упродовж чотирьох років. Заняття репетиторством не дуже приваблювали О. Кістяківського, оскільки заважали власному навчанню, забираючи досить багато часу. Проте молоді семінаристи були змушені виконувати господарчі функції та

нагляд за поведінкою й навчанням учнів молодших класів, аби мати можливість навчатися й отримувати хоча б мінімальний статок.

Програма навчання в семінарії була великою й різноплановою. Окрім богословських курсів тут викладали логіку й психологію, історію, літературу, алгебру та геометрію, фізику, народну медицину й іноземні мови [16, с. 41]. У семінарії Олександр Федорович зарекомендував себе добрим і здібним учнем. У нижчому відділенні Чернігівської духовної семінарії Кістяківський вивчав катехізис, Св. Письмо, Богослужбні книги, риторику, алгебру, геометрію, всесвітню історію, латинську та грецьку мови [6, арк. 854]. З додаткових мов можна було вивчати єврейську, німецькі та французьку. О. Кістяківського цікавила французька мова, а тому з додаткових предметів він вибрав саме її [7, арк. 488; 6, арк. 786]. Олександр навчався дуже добре і намагався не пропускати заняття. Підтвердженням цього є відомості про його успішність за 1848 / 49 навчальний рік, де зазначено, що він пропустив лише три дні через хворобу, а без поважної причини лише два дні. Що стосується поведінки, то вона в Олександра була зразковою, і жодного разу його не було помічено у поганих вчинках [6, арк. 806,854].

Слід сказати, що у перший рік навчання в богословському класі О. Кістяківський особливо перейнявся релігійним настроєм. У червні 1849 р. викладачі семінарії зауважували, що учень О. Ф. Кістяківський проявив особливе прагнення до молитви [6, арк. 1283, 1294]. Збереглися свідчення, що крім установлених постів він один раз на тиждень зовсім утримувався від їжі. У Чернігові був собор, ще XI ст., де знаходилися мощі Феодосія Углицького. Олександр Федорович ходив туди кожного дня о 4-й годині на ранкову молитву і поклонявся гробу святого. Як сам Олександр стверджував, це було не формальним виконанням релігійного обов'язку, а проявом релігійного екстазу, сповненого релігійних сподівань, сльози зворушення й молитви [13, с. 4]. На другий рік перебування в богословському класі він вже обіймав нижчу церковну посаду.

Про наукові уподобання, які склалися в семінарії у О. Ф. Кістяківського, дізнаємося зі свідчень його товариша – Іоанна Доброчаєва. Зокрема, Олександр ніколи не розлучався з книжкою, у класі словесності з великим інтересом вивчав історію, у філософському захоплювався логікою, психологією, а також фізикою [13, с. 7]. Підтвердження цьому знаходимо і в офіційних документах Чернігівської духовної семінарії. Так, вивчаючи всесвітню цивільну історію з вересня 1847 р. по 28 червня 1849 р., Кістяківський проявив себе найздібнішим учнем, а тому у відомостях про успішність його прізвище стоїть першим у списку [7, арк. 482]. За успішністю з російської цивільної історії він був другим у класі [6, арк. 754].

Отже, бачимо, що О. Ф. Кістяківський під час навчання увагу приділяв не тільки церковним предметам, а й поглиблено вивчав історію, логіку, психологію тощо. Його уподобання відрізнялися від основного курсу в семінарії і поставленої перед семінаристами мети.

Із досі невідомої нам причини керівництва семінарії заборонило О. Ф. Кістяківському вступати до Духовної академії. Ймовірним мотивом стало непорозуміння між Олександром та ректором цього навчального закладу [13, с. 21]. До того ж молоді люди в той час дуже часто вагалися між перспективами цілковитого служіння Богу та суспільною кар'єрою. Слід також зазначити, що на Олександра Федоровича вплинула й та обставина, що в його родині не було міцних традицій духовного служіння. Згадаємо, що батько Олександра Федоровича – Ф. Кістяківський – вибрав священний сан не самостійно, а за волею матері [13, с. 14–16]. Саме цим можна пояснити той факт, що в їх сім'ї лише один син обрав для себе дорогу духовного служіння, та й то за великим наповлянням батька, а всі інші пройшли університетський курс.

У 1853 р. Олександр Федорович вступив на юридичний факультет університету св. Володимира. Не маючи достатніх матеріальних коштів, Кістяківський змушений був проживати у квартирі для малозабезпечених студентів. Проте наприкінці першого року Кістяківський витримав іспит і був зарахований до числа казеннокоштных студентів. Батько Олександра Федір Кістяківський пригадував: «Олександр закінчив Богослов'я і поступив у Київський університет при самих убогих коштах від мене, проте завдяки своїм старанням та успіхам він місяця через два поступив на професорське утримання, а потім і на повне утримання» [5, с. 391]. З цього часу Кістяківський майже сам себе утримував і почав допомагати в отриманні вищої освіти своїм меншим братам [10, с. 240].

В університеті на той час посаду управляючого обіймав генерал Д. Г. Бібіков. Його мало цікавила організація навчальної та наукової роботи в цьому закладі. Основне завдання він вбачав у вихованні вірнопідданих царських чиновників [8, с. 32]. Правила в навчальному закладі були дуже суворі. Хоча виключення з університету практикувалося рідко, але часто відрахованих студентів відправляли на периферію на посаду вчителя. У 1856 р. О. Ф. Кістяківського на четвертому курсі тимчасово звільнили з університету. Причиною цього стало зауваження субінспектору у відповідь на грубощі стосовно студента, начебто цим О. Кістяківський порушив дисципліну. Його вислали з університету і призначили вчителем – спочатку парафіяльного училища, а потім, завдяки проханням друзів, повітового училища в м. Козелець [13, с. 10].

Про перебування Олександра Федоровича в Козелці мало відомо. Лише те, що його наглядач був людиною не самостійною, на нього

великий вплив мала котрась особа жіночої статі, що вважала за право усіма розпоряджатися. Олександр повністю залежав від наглядача і не мав права на власні вчинки [13, с. 26].

У січні 1857 р. Олександр був поновлений у числі студентів. За час навчання він прослухав курси лекцій з державного права, енциклопедії законодавства, цивільного права і судочинства, римського права, кримінального права і судочинства поліцейського, міжнародного права, історії російського права, педагогіки тощо. Чимало уваги він приділяв вивченню давньої історії, політичної економії, захоплювався журналістикою [10, с. 8].

Про вплив викладачів університету на світоглядні засади О. Ф. Кістяківського відомо дуже мало. Його керівником з кримінального права був С. О. Богородський, який за всю свої практику викладання написав лише одну роботу, й ту компілятивного характеру. За згадками Кістяківського, у другій чверті ХІХ ст. університет переживав не найкращі часи. Ось що, наприклад, він пригадував: «Як професор, Богородський вважався одним з найкращих викладачів. Сучасний йому юридичний факультет був бідний хорощими викладачами. Багато професорів були простими передатчиками Зведених законів або давно написаних книг. Серед них Богородський був світилом першої величини» [1, с. 75]. Зокрема, Богородський був знайомий з німецькою наукою кримінального права, постійно слідкував за її літературою та рухом західних законодавств. Особливістю його викладання було те, що курс його являв собою знімок з німецьких підручників з деякими змінами. Зміни полягали в тому, що Богородський не визнавав корисним гласність і публічність суду присяжних. Слабкість же його курсу – позбавлення критичності у викладі матеріалу лекцій. Богородський не вмів і не намагався поставити тих завдань, які має переслідувати практикуючий юрист [1, с. 75, 76]. С. О. Богородський не став наставником Олександра Федоровича, а навпаки, його опонентом за поглядами. Адже Богородський категорично відмовлявся визнати користь гласності та публічність суду присяжних, а О. Ф. Кістяківський завжди виступав за свободу думки, відкритість та публічність.

Олександр Федорович виховав у собі зовсім інші світоглядні засади, в основу яких лягли гуманістично-філософські вчення. Наукові погляди О. Ф. Кістяківського формувалися під впливом передових європейських праць. Адже середина ХІХ ст. характеризується бурхливим розвитком різноманітних філософських, культурних, юридичних, соціально-економічних течій. У центр роздумів ставилася проста людина, народ з його можливостями та потребами. Відбувалося переосмислення поглядів відносно ролі та значення права як державного

та громадського регулятора, поняття свободи людини у соціумі, пошук нових форм побудови суспільної організації та ін.

Світобачення Кістяківського ґрунтувалося головним чином на витоках гуманістичних філософських вчень Б. Спінози, Дж. Локка, Ч. Беккарія, Ш. Монтеск'є [2, с. 325], ідеї яких пізніше можна прослідкувати у всіх його наукових працях. Особливий вплив мали ідеї Ч. Беккарія щодо смертної кари. Зокрема, він одним із перших в Європі виступив за її відміну. О. Кістяківський погоджувався з Ч. Беккарієм, що смертна кара є шкідливою для суспільства. Свої думки, які почали зароджуватися у студентські роки, О. Ф. Кістяківський пізніше висвітлив у науковій роботі «Дослідження про смертну кару» [9].

Отже, здобуті знання в університеті були більшої мірою його власними заслугами, університет дав йому лише класичні знання про філософські концепції вчених минулих поколінь.

В університеті студентська молодь мала на Олександра неоднозначний вплив. Він брав активну участь у студентських гуртках та суспільному житті молоді. Проте не завжди поділяв погляди більшості студентів. О. Ф. Кістяківський засуджував дії студентів університету св. Володимира, коли в 1857 р. вони нанесли тяжкі побої полковнику Бринкену. Причина таких дій студентів крилася в суспільному напруженні, яке тривало протягом року (за цей час від тяжких ушкоджень солдатів помер студент, але за це нікого не покарали).

Студенти вимагали пояснення від субінспектора, з цією метою Кістяківський приготував записку для начальства про заступництво і покарання винних. Не дочекавшись відповіді, студенти пішли іншим шляхом: вирішили питання силою. Олександр Федорович виступав за справедливі й легітимні шляхи вирішення питання і засуджував легковажну поведінку студентів. Ці події відобразилися на душевному стані Олександра: його здоров'я дуже погіршилося, він потребував відпочинку і навіть на деякий час покинув напружене середовище [13, с. 11–13].

Як бачимо, вже у студентські роки в Олександра Федоровича склалися помірковані погляди, для нього революційність стала чужою. Він вважав, що відстоювати свої права, справедливість, свободу, рівність можна лише легітимним шляхом. На думку автора, саме на цьому етапі сформувався в основних рисах світогляд Олександра Федоровича Кістяківського, який потім лише під впливом ситуації дещо трансформовався.

Політичні погляди О. Ф. Кістяківського остаточно формуються в Петербурзі. На початку 60-х рр. він жив на квартирі у громадського діяча В. М. Білозерського, в якого вдома часто збиралась інтелігенція Петербурга. Він брав участь у діяльності українського журналу «Основа», будучи помічником редактора [14, с. 36, 37]. У Петер-

бурзі О. Ф. Кістяківський познайомився з багатьма провідними громадськими діячами, зокрема з російським демократом М. Г. Чернишевським, який справив чималий вплив на революційний рух Російської імперії в 60–70-ті рр. XIX ст. [15, с. 203]. Політичні погляди О. Ф. Кістяківського склалися під впливом першого демократичного піднесення в Росії, в часи підготовки й проведення селянської, земської і судової реформ, прихильником яких він залишався все своє життя.

Головними цінностями інтелігенції на той час були антикріпосницькі ідеали свободи, рівності, братерства, які поєднувалися із почуттям любові до свого народу, вірою в його творчі сили та надією завдяки сумлінному служінню народові та за його участі досягти оновлення суспільства [16, с. 113]. Саме в Петербурзі сформувалася свідомість любові О. Ф. Кістяківського до Батьківщини і бажання працювати на благо свого народу.

О. Ф. Кістяківський, будучи лібералом, був незадоволений політикою самодержавства, яке призупинило на півдорозі реформи, та одночасно він не поділяв «крайнощі» радикалів, виступаючи проти революційного руху. На початку 1860-х рр. він зустрічався у Петербурзі з людьми, які намагалися привернути його до революційної діяльності, про що згадував у щоденнику. Про відомого учасника першої «Землі і волі» Л. Ф. Пантелеєва він писав: «Він (Л. Ф. Пантелеєв. – Г. А.) навертав мене у радикалізм, але не міг на повернути. Не досягнувши успіху, він дав мені прізвисько «постепеновца» [11, с. 488].

Тільки глибоко проаналізувавши життєдіяльність О. Ф. Кістяківського, ми бачимо, що найбільший вплив на його погляди справило родинне середовище. Важливе місце в житті хлопця відігравав його батько. Ф. Кістяківський, будучи священником, мав контакти й дружні стосунки з представниками різних освітніх, соціальних, економічних, національних груп. Оточення вченого було неоднорідним, що зумовлювало прогресивний розвиток особи у добу його молодих літ. Наступним важливим етапом стало навчання в повітовому училищі та семінарії, де О. Ф. Кістяківський отримав достатню освіту, що дала можливість реалізувати себе в майбутньому. У студентські та петербурзькі роки остаточно складаються його світоглядні засади, які кардинально не змінювалися упродовж всього життя. Він виступав за еволюційні переміни суспільства, його лібералізацію і реформування. Йому притаманна ідеологія народоловства, основу якої склали демократичні ідеали свободи і прав людини.

Бібліографічні посилання

1. Берзін П. С. Сава Осипович Богородський – «людина, якій доля подарувала найбільше щастя у світі – можливість досягнути вищого ступеня освіти та ученості» / П. С. Берзін // Законодавство України. – 2006. – № 4. – С. 69–91.
2. Видатні постаті в історії України IX – XIX ст. Короткі біографічні нариси. Історичні та художні портрети. – К., 2002.
3. Воспоминания священника Федора Кистяковского // Киевская старина. – 1895. – № 10. – С. 97–112.
4. Воспоминания священника Федора Кистяковского // Киевская старина. – 1895. – № 11. – С. 244–258.
5. Воспоминания священника Федора Кистяковского // Киевская старина. – 1895. – № 12. – С. 380–396.
6. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 682, оп. 1, спр. 65.
7. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 682, оп. 1, спр. 62.
8. Історія Київського університету / відп. ред. проф. О.З. Жмудський. – К., 1959.
9. Кистяковский А. Ф. Исследования о смертной казни / А. Ф. Кистяковский. – Тула, 2000.
10. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885): у 2 т. / О. Ф. Кістяківський. – Т. 1: 1874–1879. – К., 1994.
11. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885): у 2 т. / О. Ф. Кістяківський. – Т. 2: 1880–1885. – К., 1995.
12. Морозова Г. До 165-річчя з дня народження О. Ф. Кістяківського / Г. Морозова // Сіверянський літопис. – 1998. – № 2. – С. 65–67.
13. Науменко В. Александр Федорович Кистяковский (Биографический очерк, с отрывками из рукописной автобиографии) / В. Науменко // Киевская старина. – 1895. – № 1. – С. 1–43.
14. Науменко В. Александр Федорович Кистяковский и украинство / В. Науменко // Укр. жизнь. – 1915. – № 1. – С. 36–42.
15. Рудько Н. П. Н. Г. Чернышевский в воспоминаниях А. Ф. Кистяковского / Н. П. Рудько / Из истории общественной мысли и общественного движения в России. – Саратов, 1964. – С. 192–206.
16. Світленко С. І. Особливості світоглядних цінностей української інтелігенції XIX – початку XX ст. / С. І. Світленко // Світ модерної України кінця XVIII – початку XX ст.: зб. наук. праць. – Д., 2007. – С. 110–117.
17. Тарасенко О. До питання про організацію навчального процесу в чернігівській духовній семінарії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. / О. Тарасенко // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету: зб. Ювілей. наук. конф., присв. 300-річчю Чернігівського колегіуму і 85-річчю ЧДПА ім. Т. Г. Шевченка – Чернігів, 2001. – С. 39–42.
18. Ткач М. Родина Кістяківських / М. Ткач // Українська газета плюс. – 2008. – 18–31 грудня. – № 45 (185) / Режим доступу: <http://ukrgazeta.plus.org.ua/article.php?id=2563>

Надійшла до редколегії 07.10.2011